

כוח הפיוט בפרט של תחביר

עיון ב"ואילו" של הניגוד בשמונת הכרכים (תשי"ג) של ש"י עגנון

מנחם צבי קדרי

כל אימת שבלשן נזקק לשאלות של סגנון, הוא חותר להניח את היסודות להגדרתו של סגנון אישי למחבר מן המחברים שלא בדרך ההתרשמות, אלא בעקבות תיאור מדויק של תופעות הלשון בכתיבתו של אותו מחבר.¹ עליו למצוא את השיטה הנכונה לבחירת אותם פרטים מבין פרטי הלשון המרובים, שטמון בהם בכוח הקו המייחד את דרך הבעתו של המחבר. פרטים אלו עשויים להצטבר מכל תחומי הלשון, מההגה ועד השיח, ושיקולים של נוחות בזיהוי התופעות ושל שיטת התיאור והדיון יש בהם כדי להכריע בהעדפת תחום זה על זה. משיקולים מעין אלו תהיה בחירתנו בעיון זה בתחום התחביר בלשונו של ש"י עגנון בשמונת הכרכים של כתביו (תשי"ג).² הפרט מפרטי התחביר שישמש נושא לתיאורנו הוא "ואילו" שאינו של התנאי אלא של הניגוד.³

מקורות המבנה של "ואילו" בלשון חכמים

אפשר למצוא מקומות של המבנה התחבירי-הלימודי עם "ואילו" של הניגוד בגמרא של התלמוד הבבלי, שאירוניה מתלווית אל הדברים הנאמרים בהם.⁴ לדוגמה: והיינו דא"ל ההוא מינא לר' חנינא אנן מעלינן מנייכו⁵ כתיב בכר⁶ כי ששת חדשים ישב וגו'⁷ ואלו אנן איתינכו גבן כמה שני ולא קא עבדינן לכו מיד⁸ (פסחים פז ע"ב), כשהאירוניה עולה מההשוואה בין דמויות ומעשים שבמקרא ובין המצב האקטואלי של הדובר. במקום זה האירוניה מתקבלת מתוכן הדברים שבמבנה, והם אינם מובאות מהמקרא אלא מסקנותיו של בעל המאמר מהמקרא: אמר רבי אבא בר כהנא גדולה הסרת טבעת יותר מארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות שנתנבאו להן לישראל שכולן לא החזירום למוטב ואילו הסרת טבעת החזירתן למוטב (מגילה יד ע"א).⁹

אין כאן אלא דוגמות בלבד, כדי להבהיר את אפשרויות האירוניה הגלומות במבנה של "ואילו" במקורו בלשון הגמרא הבבלי. יכול היה אפוא ש"י עגנון לסגל לו את הדגם של לשון חז"ל (לשון חכמים המאוחרת) הן במרכיביו הצורניים והן בקונטציה האירונית שלו. הפרטים שבצורה יש שנשמרים ("ואילו" עצמו) ויש שבא זכרם בלבד (כגון הזיווג "שאלו... ואילו", המבנה הפנימי של דרגת היתרון, הסיום "לא שנינו"),¹⁰ והצד התכני של האירוניה הפך בלשונו של עגנון עיקר, עד שהוא בחר בו כדי להתגדר בו ולפתחו בכיוונים שונים.

לעתים עגנון מקיים במבנה הניגוד של "ואילו" זכרי לשון צורניים, נוסף על "ואילו" עצמו, שיש בהם כדי להוסיף על "אוטנטיות" הדגם שהוא שואל כביכול בלא שינוי מחז"ל, וסברה היא שאחת המטרות שהביאו אותו לידי שימוש צורני מגביר זה הייתה החרפת האירוניה שבו. ואלו האפשרויות:

"שאלו...ואילו", כלומר הסימון הכפול של מבנה הניגוד, כפי שמצוי לעתים בלשון חכמים:¹¹ ...חייכם אפילו יונה הנביא בשעה שבלעו הדג לא היה בצער כזה כישראל שלמה זה, שאילו יונה נכנס למעי הדג הרחיב לו הקדוש ברוך הוא במעי הדג ונכנס כאדם שנכנס לבית

כנסת גדול והיו שתי עיניו כחלונות וראה כל מה שבמים ובתהומות, ואילו ישראל שלמה היה מתמעך באותה אוכלוסא. (הכנסת כלה, עמ' קעא). 2. אנשים מסוימים היו בשבוש, שקנו להם שם בעולם וקנו להם שם בשבוש ולא הרגשנו בהם כמות שהרגשנו בקנאבינהוט, שאילו הם הוסיפו על מה שידענו, ואילו קנאבינהוט בא ולימד דברים שלא שמענו מעולם (אורח נטה ללון, עמ' 301). 3. ולעניין רבנים, הרי גדולים הם אפילו ממה רבינו עליו השלום, שאילו משה רבינו אינו נזכר בתורה אלא מספר שמות ואילך ואילו הם אין כל פרשה ופרשה שבתורה... שאין מזכירים אותן (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' ריד).

שלילת הטיעון שבאיבר השני¹²: 4. אמר לו הקב"ה למשה, כל מה שבראתי בראתי לששה ימים, ואילו מנוחה לא בראתי (מנוחה, אלו ואלו, עמ' שיא).

השלילה מסתיימת ב"לא שנינו": 5. ואני אומר לא נתגלו תפוחי אדמה אלא לרמוז על הגאולה. שכשהלכו ישראל במדבר נתן להם הקדוש ברוך הוא מן שהיו טועמים בו טעם פת טעם בשר טעם דגים טעם חגבים, כל הטעמים שבעולם, חוץ מבצלים ושומים, שמא תריח מעוברת, ואילו חוץ מתפוחי אדמה לא שנינו (הכנסת כלה, עמ' שכח).

הניגוד מוצג בצירוף "ואילו לגבי": 6. בנוהג שבעולם גבור מנצח את החלש, ואילו לגבי יצחק קומר החלש נוצח את הגבור (חמול שלום, עמ' 225). 7. אדם מבקש פת לאכול, כמה בדיקות בודק..., ואילו לגבי דיבור כל שעולה על הלב מוציאין מן הפה... (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' רה).

הטיעונים נסמכים בשלמותם או בחלקם על פסוקים מהמקרא: 8. נתנו לו תאוות לבו וקראו, איי איי, תזוח דעתך עליך שעשית יותר מדוד המלך, שכל שיריו של דוד אינם מדעתו, שכן הוא אומר¹⁴ רוח ה' דיבר בי ומלתו על לשוני, ואילו אתה עשית מעצמך ומדעתך (כדוד חשבו להם כלי שיר, אלו ואלו, עמ' שטו).

נוכל להעלות דוגמות מלשון התלמוד הבבלי לסימנים הצורניים האלה במבנה הניגוד של "ואילו"; "שאלו...ואילו": ואורז... כמעשה קדרה ולא כמעשה קדרה כמעשה קדרה דמברכין עליו תחלה וסוף, ולא כמעשה קדרה, דאילו כמעשה קדרה בתחלה בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלוש, ואילו הכא בתחלה מברך עליו שהכל נהיה בדברו ולבסוף בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שבראת (ברכות לז ע"א). שלילת הטיעון באיבר השני: "...א"ר זירא אף אנן נמי תנינ¹⁵ אין סופגים את הארבעים משום ערלה אלא על היוצא מן הזיתים ומן הענבים בלבד ואלו מתותים תאנים ורמונים לא... (פסחים כד ע"ב). סיום שלילת הטיעון באיבר השני ב"לא שנינו":¹⁶ ...כל סוכה שאין בה ד' אמות על ד' אמות פסולה וחק"א אפילו אינה מחזקת אלא ראשו ורובו כשרה ואילו שלחנו לא קתני (סוכה ג ע"א). הניגוד מוצג בצירוף היחס "גבי"¹⁷ + שם לאחר "ואילו": ואמר ר' יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי קשה תרבות רעה בתוך ביתו של אדם יותר ממלחמת גוג ומגוג, שנאמר¹⁸ מזמור לדוד בכרחו מפני אבשלום בנו וכתוב בתריה ה' מה רבו צרי רבים קמים עלי, ואילו גבי מלחמת גוג ומגוג כתיב¹⁹ למה רגשו גוים ולאומים יהגו ריק ואילו מה רבו צרי לא כתיב (ברכות ז ע"ב).²⁰

נוסף על הפרטים שבמבנה הפורמלי של הניגוד "ואילו", ונוסף על הקונוטציה האירונית שבו, מצויים בלשונו של ש"י עגנון סימנים שבתחום הסמנטיקה והפרגמטיקה שיש בהם כדי להטביע את חותם ה"אוטנטיות" וההמשכיות מלשון חז"ל. הפרט הסמנטי הוא הסוגל הסמנטי של הצירוף השמני הראשון המשתתף בניגוד של "ואילו", הוא [+ האלוהות]: רבים ממבני "ואילו" של עגנון מדברים על הקדוש ברוך הוא, כפי שמצינו לרוב במקורות חז"ל, כשבהמשכם מובא הניגוד אליו (או אל מעשיו או אל מידותיו) בצירוף שמני בעל הסוגל

הסמנטי [— האלוהות], לרוב [+ אדם]. הפרט הפרגמטי הוא, שמבני "ואילו" משובצים במקרים רבים בקטעי שיחה, במהלכו של סיפור מעשה, הן בלשון הגמרא והן בלשוננו של ש"י עגנון. קרוב הדבר שפרט פרגמטי זה ייחשב כסימן היכר למשלב המיוחד של לשון השיחה, אלא שאין בידנו להפליג לקביעה סוציולינגוויסטית מעין זו לא בלשון חכמים ולא בלשוננו של עגנון, מחמת היעדר יסוד מספיק להבחנה בין משלבים בלשונות עבריות אלו.

בתחום זה יש בידינו אפוא הפרטים הסמנטיים והפרגמטיים בלבד, ועליהם אין עוררין. נעיין כאן בדוגמות, בלשון עגנון ובלשון חז"ל ששימשה לו מופת. עגנון כותב: אמר לו הקב"ה למשה... (לעיל, דוגמה מס' 4); 9. אחר כך אמר אל לכו,²¹ הרי הקדוש ברוך הוא הוציאנו ממצרים ונתן לנו את הפסח... ואילו היכן דבר זה כתוב לא שמע מעולם (מעשה עזריאל משה, אלו ואלו, עמ' שצ); 10. אין הקדוש ברוך הוא מונה דפים, ואילו המלמדים הללו כל שבחם שאובסים את תלמידיהם... (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' רכד; תוך שיחה). וכנגדם בלשון הגמרא: א"ר אלעזר... מדת בשר ודם... ואילו²² בהקדוש ברוך הוא כתיב... (שבת קכז ע"א); במקומות אחרים פתיחות שבמדרשים מסוג "בנוהג שבעולם..." עומדות בראש משפטי "ואילו" של עגנון. לדוגמה: 11. בנוהג שבעולם את מי מברכים, את מי שמכירים, ואילו הוא הניח את כל הצדיקים שהכל מכירין אותם וציווה לברך את הצדיקים הנסתרים... (עינינו הרואות, אלו ואלו, עמ' תעט); 12. בנוהג שבעולם אדם לוקח לו כרטיס נסיעה... ואילו הם נשתנו עליהם הסדרים (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' רלב).

האם השיג עגנון בהשתדלותו היתרה לשוות למשפטי הניגוד של "ואילו" אופי של לשון חכמים (במבנה החיצוני ובמבנה הפנימי, בפרטים שבקונוטציה, בסוגל סמנטי ובפרגמטיקה שלהם כאחד) את מטרתו המיוחדת, דהיינו את העמדת המבנה כשלעצמו כסממן של לשון בשירות המטרה הספרותית, כגון של הבעת מעורבות אישית בתוכן הדברים הנמסרים במשפטי "ואילו"? האם אפשר לכלול כללים לשוניים בשימושי "ואילו" של הניגוד בלשוננו של עגנון? האם דרכו המיוחדת של הסופר בהפעלתו של "ואילו" זה ניכרת במידה שווה בכל תקופות עבודתו ובכל סוגי כתיבתו?

על שאלות אלו ננסה להשיב ראשון ראשון ואחרון אחרון.

מעמדו של "ואילו" של הניגוד בלשון עגנון

בשמונת הכרכים של מהדורת תשי"ג של כל כתבי ש"י עגנון נמנו כמאתיים מקרים של "ואילו" של הניגוד.²³ ככולם "ואילו" הוא תואר-פועל של ההנגדה, ומקומו בראש המשפט שהוא האיבר השני של מבע ההנגדה והעימות. הן על-פי היחס ההגיוני שהוא נועד לציין והן על-פי מקומו הקבוע בראש האיבר השני שבמבע ניתן לומר, ש"ואילו" זה אינו משמש כתיאור פועל של חלק מחלקי המשפט, אף לא של הנשוא שלו, אלא של המשפט או של השיח כולו,²⁴ כלומר הוא "נספח" (adjunct) ולא "משלים" (complement). מצאנו בו התניה זו: הוא מעמת צירופים שמנים זה עם זה, גם אם אותם צירופים שמניים עשויים להתממש כמשפטי מקור נטוי, כמשפטי ש=, או כמשפטי שאלה (במקרים אלו אנו רואים תעצום); או צירופי יחס, העשויים להתממש גם כתוארי פועל. כלומר: לעולם "ואילו" מעמת צירופים לא-פועליים זה עם זה אין הם צירופי פועל נטוי; התניה זו מירושת לשון חכמים היא בלשוננו של ש"י עגנון.

מאחר שהרוב המכריע של מקרי "ואילו" הוא בין צירופים שמניים ממש, הם ייחשבו כמבנה הבלתי מסומן, והמקרים של התעצום ושל צירופי היחס (10%) כמבנה המסומן.²⁵

בתיאור תחבירי מקובל זה אין בידינו להבחין בין המקרים של "ואילו" (בין במבנה המסומן, בין במבנה הבלתי מסומן) שכל תכנם הוא היחס ההגיוני של הניגוד שבין איברי המבנה, ובין אותם מקרים שבהם אירוניה (או תוכן אמוטיבי אחר המסתעף ממנה) מתלווית אל יחס הניגוד שב"ואילו". על כורחנו אנו פונים אפוא אל תורות אחרות בניתוח תוארי הפועל, כדי ליישב את העובדות החדשות שלשוננו של עגנון מציגה בפנינו בתחום תואר פועל זה.

יש שמבדילים בין תוארי פועל המכוונים לנמען (השומע או הקורא) ובין תוארי פועל המכוונים למוען (הדובר, הכותב).²⁶ הבחנה זו יפה בדיונו: יש "ואילו" בלשוננו של עגנון שהוא תואר פועל הגיוני והוא מבהיר לנמען את היחס בין המשפטים או בין חלקי השיח, ויש "ואילו" המשמש גם לגילוי יחסו הרגשי של המחבר אל הדברים הנאמרים במשפט, כלומר הוא מכוון למוען. אף במיון תפקודי הלשון של ר' יאקובסון²⁷ אפשר לתאר את המערכת שחל ב"ואילו" אצל עגנון: תואר הפועל של המסר, כלומר תואר פועל שהיה מיועד לאפיין את תוכן הדברים שנמסרו בתהליך התקשורת המילולית, הפך אצל עגנון לתואר הפועל של הצופן, כלומר לתואר פועל המרמז על הלשון עצמה, על המלים המרכיבות את המבנה. מקודם שימש "ואילו" כצייץ היחס ההגיוני של הניגוד בין הטענות השונות שבמשפטים או בחלקי השיח שלפניו ושלאחריה, ולאחר מכן הוא סיגל לו תפקיד נוסף, לשמש כצייץ הנעימה האירונית המצויה במבנה ש"ואילו" מקשר בין חלקיו. מאחר שלא פסק גם שימוש האשון של תואר פועל זה בלשוננו של עגנון, יש מקום לבדוק, מה הם הסימנים הלשוניים לחלוקה ביניהם.

לא כל שינוי במשמעויותיהן של מלים ושל צירופי מלים מתרחש במישור ההיגיון, ועל כן יש שהתיאורים וההסברים המיוסדים על תהליכי ההיגיון בלבד (כגון בתחביר הפרופוזיציות)²⁸ אין בהם כדי להאיר את כל המעצקים הסמנטיים. שהרי ייתכן שבתוכן ההגיוני של ביטוי מסוים לא חל כל שינוי, ואף-על-פי כן משמעות המבנה שהביטוי מופיע בו אינה כפי שהייתה במבנים קודמים שאותו ביטוי היה חלק מהם. מאחר שעלו לאחרונה בחוגי הבלשנים תיאוריות בעלות עצמה גדולה יותר מתורת המשמעות האיזוכורית (referential) שבתחום המשפט (המביע קביעות הגיוניות על יסוד ערך האמת שבהן), יש בידינו להיעזר בהן כדי להבהיר גם שינויים סמנטיים שלא היו לנו לפני כן כלים לתארם. אחת מתיאוריות אלו, היא תחביר השיח, תשמש לנו כרקע תיאורטי לתיאור קשר הניגוד "ואילו" בלשוננו של ש"י עגנון.²⁹

אין "ואילו" מציין אצל עגנון את היחס ההגיוני הטהור של הניגוד בין משפטים או בין חלקי שיח שונים: בהיותו חלק ממבנה-של-שיח שלם הוא מוסיף למשמעות ההגיונית הזאת את רגשות המחבר על תוכן המשפטים ועל הקשר ביניהם. על כן אין לראות ב"ואילו" מלת ניגוד שוות ערך עם "אבל", "אלא", "ו-" "אך" אצל עגנון (בהן המשמעות הרגשית של המוען אינה מצויה).

אפשרויות המבנה המסומן של "ואילו" בלשון עגנון

נבדוק כאן דוגמה למקרה בלתי מסומן של "ואילו" של הניגוד בלשוננו של ש"י עגנון ונבודד בה את הפרטים הלשוניים השונים שכל שינוי בהם עשוי להפוך את המבנה מבלתי מסומן למסומן: 13. ראה הפונדקי ועמד תמיה. כל העולם נוסע ליריד ואילו הם באים לכאן (בלבב ימים, אלו זאלו, עמ' תצט). בדוגמה זו מצויים הפרטים הלשוניים האלה: 1. במבנה הרעיוני-הפנימי שני איברי הניגוד משפטי חייוי פשוטים הם (אין בהם מובאה מהכתוב, אין בהם השוואה בדרגת היתרון, ואין בהם שלילת האיבר השני; הופעת מבנים פנימיים כאלה תהפוך את המבנה למסומן); 2. הסימון הגלוי של הניגוד נעשה על-ידי "ואילו" בלבד

בין שני איברי המבנה (אין בו הסימון הכפול "שאלו...ואילו", אין בו הקדמת האיבר השני עליידי "ואילו לגבי..."; ואין בו תוספת השלילה "לא שנינו"; כל אחד מסימנים אלו יש בו כדי לעשות את המבנה למסומן); 3. הניגוד הוא בין שני שמות (צירופים שמניים) נושאים ("כל העולם" כנגד "הם") שהם נושאים דקדוקיים-תחביריים רגילים. אילו היה אחד הצירופים השמניים (או שניהם) מתממש במבנה של מקור נטוי, או במשפט ש- או במשפט שאלה (הפוח במלת שאלה), היינו רואים במבנה מבנה מסומן. הוא הדין בסטיות האפשריות מהתפקיד התחבירי של הנושא: כל אימת שהנושא הוא נושא פסיכולוגי, או נושא הגיוני או נושא כללי-סתמי, או שהוא נושא העניין (thème) או שהוא נושא המקופל במכלול העניינים שבמשפטים שלפני "ואילו", ואינו נושא תחבירי פשוט, יש לראות במבנה מבנה מסומן. 4. הסוגלים הסמנטיים של שני השמות (הצירופים השמניים) הנושאים המעומתים זה עם זה ב"ואילו" זהים הם. כשיש דיסהרמוניה ביניהם, בפנינו מבנה מסומן. כך זה במקום שהסוגלים הסמנטיים הם [+ האלוהות] ו- [האלוהות], או [+ אדם] ו- [אדם], או [+ זכר] ו- [זכר]. 5. כל מבנה של "ואילו" של הניגוד נאמר במהלך של שיחה, כולל שיחת הדמות עם עצמה ("ראה הפונדקי ועמד תמיה"). במקום שפרט פרגמטי זה חסר, עשויים אנו למצוא בפנינו מבנה מסומן.³⁰

כללים בשימושי עגנון במבנה של "ואילו" של הניגוד

חלוקה החיצונית של מבני "ואילו" של הניגוד לשני סוגים, בלתי מסומנים ולמסומנים, מצטרפת חלוקתם הפנימית לפי תוכן הדברים המובעים בהם לשתי אפשרויות אחרות, לבעלי כוונה של אירוניה ולמחוסרי כוונה כזאת. שתי חלוקות אלו אינן מונעות זו את זו, לפיכך מתקבלת טבלת הצירופים האפשריים הזאת:

1. מבנה בלתי מסומן	שאינ בו כוונה אירונית	כ-25% (כ-50 מקרים)
2. מבנה בלתי מסומן	בעל כוונה אירונית	אין
3. מבנה מסומן	שאינ בו כוונה אירונית	כ-30% (כ-60 מקרים)
4. מבנה מסומן	בעל כוונה אירונית	כ-42% (כ-85 מקרים)

הווי אומר: אין מקום למבנה הניגוד של "ואילו" בלשונו של ש"י עגנון המביע אירוניה אלא אם כן הוא מבנה מסומן (על-פי אחד הבחנים לכך, לפחות). מאידך, לא כל המבנים המסומנים של "ואילו" מביעים אירוניה: אפשר שהאירוניה מתחלפת בהם בתוכן רגשי אחר, המסתעף ממנה.³¹ המבנים הבלתי מסומנים שאין בהם כוונה של אירוניה, מציינים את התוכן ההגיוני של העימות בלבד.

העיון בדוגמות נבחרות לכללי לשון אלו עשוי להיות מאלף כאן. נביא אותן בסדר שנרשם בטבלה.

1. מבנה בלתי מסומן שאין כוונה בו אירונית (תוכן הגיוני של ניגוד בלבד):
14. ...שהם נתעכבו בסטמבול... ואילו הוא עבר בשלום את הים (בלבב ימים, אלו ואלו, עמ' תקס);³² 15. שבע פעמים סיים אביך ש"ס... ואילו אתה קורא שעה קלה בעיתון (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' רנג); 16. אותו זקן שנראה לי אמש הוא גבוה וזקוף, ואילו המסגר נמוך כתינוק של בית רבו וכפוף... (אורח נטה ללון, עמ' 96); 17. רוב אנשי יפו... תלויים באחרים... ואילו יצחק קומר אדון לעצמו (תמול שלשום, עמ' 136); 18. שרוב המדינה

היתה דחוקה במזונות, ואילו קצנאו שהיא יושבת בבווריא היתה משופעת בלחם ובכשר וכלב ובפירות (בין שתי ערים, *סמוך ונראה*, עמ' 81); 19... כמה צדיקים היו לנו... שמא הלכו אצל התוגר לקנות את ארץ ישראל, ואילו הציונים משתבחים לקנות את ארץ ישראל... (עד *הנה*, עמ' קנז); 20. אלא הואיל והצנומים... נדמים קצרים ואינם קצרים, ואילו זה נראה כמות שהוא... (ספר תכלית המעשים, *האש והעצים*, עמ' קעג).
 2. מבנה בלתי מסומן בעל כוונה אירונית – איך.
 3. מבנה מסומן שאיך בו כוונה אירונית.

א. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא במבנה הרעיוני-הפנימי

יש בו השוואה בדרגת היתרון בין שני איברי המבנה: 21. ממשעות דבריהם שאמרו וחכם עדיף מנביא³³ נראה שהעדיפו את החכמה מן הנבואה, שהנבואה תלויה בזמן ובמקום ובעשירות ובכלים..., ואילו החכמה תלויה בכל... (ספר תכלית המעשים, *האש והעצים*, עמ' רז).³⁴
 יש בו שלילת האיבר השני: 22. אלא הוא כשנתמוטטו רגליו היה יושב וקובל, ואילו היא אינה קובלת ואינה מתלוננת (סיפור פשוט, *על כפות המנעול*, עמ' קצז).³⁵

ב. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא בתחום המלים המביעות את הניגוד

הסימון הכפול "שאיילו... ואילו...": 23. אנשים מסוימים היו בשבוש, שקנו להם שם בעולם וקנו להם שם בשבוש ולא הרגשנו בהם כמות שהרגשנו בקנאבינהוט, שאילו הם הוסיפו על מה שידענו, ואילו קנאבינהוט בא ולימד דברים שלא שמענו מעולם (*אורח נטה ללון*, עמ' 301).³⁶

ג. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא במימוש הצירופים השמניים המעומתים זה עם זה

אחד הצירופים השמניים מתמשש במשפט שאלה: 24. ...ואומרים, דכדוך נפש היה כאן, ספקות קשות הביאו אותו לידי כך. ואילו מה הביא את נפשו לידי דיכאון ומה היו ספקותיו, על שאלות אלו אין תשובה (עידו ועינם, *עד הנה*, עמ' שצד);³⁷ 25. התינוק מנענע את איבריו ומוציא כל מלה מפיו בהתלהבות, ואילו מה אמרו החכמים אינו יודע (ספר תכלית המעשים, *האש והעצים*, עמ' רכד).³⁸

אחד הצירופים השמניים מתמשש במשפט מקור נטוי: 26. כמה מתקנא בהם הירשל, ואילו להתקרב הוא מתבייש (סיפור פשוט, *על כפות המנעול*, עמ' עז);³⁹ 27. מצוה על כל אדם לבוא לארץ ישראל, ואילו לקפח את כל השנים כאן גם האלהים לא ציווה (*תמול שלשום*, עמ' 181);⁴⁰ 28. כשהיו רבותינו שבארץ ישראל מנדין לאדם היו קושרין פתקאות בזנביהם של כלבים שחורים וכותבים עליהם פלוני בן פלוני מנודה... ואילו לכתוב על עורו של כלב לא קדמו אדם מעולם (*תמול שלשום*, עמ' 276);⁴¹ 29. ...והתחיל מטייל והולך... ומהרהרו וחושב, מי יתני לדור כאן עם אשתי וילדי. ואילו לדור כאן אי אפשר היה... (עם עצמי, *האש והעצים*, עמ' רצה).⁴²

ד. הסטייה היא בתפקיד התחבירי (הנושאי) של הצירופים השמניים

הנושא הוא נושא פסיכולוגי במצב של בידוד בראש המשפט: 30. ידיו ורגליו שלולות בשלשלאות של ברזל ופיו מה שהוא מוציא לרעתו הוא מוציא, ואילו עיניו עדיין הן ברשותו (מעגלי צדק, *אלו זאלו*, עמ' שפ);⁴³ 31. אלא שהחזן עמד על שתי רגליו שלו, ואילו דניאל ביח

רגלו אחת של עץ (אורח נטה ללון, עמ' 22);⁴⁴ 32. והואיל והרעב אין בידו של האומן לנצחו ואילו כיסופיו יש בידו לנצחם (תמול ושלשום, עמ' 210);⁴⁵ 33. משהלי נמלט מכבשן האש ונעשה לו טובה שמצא את קרובו. ואילו אני קרובו לא נודמנה לי טובה ולא מצאתי את משהלי (לילה מן הלילות, עד הנה, עמ' רטו);⁴⁶ 34. ...הערל... ויאכל וישתה עד שימותו ובמותו יכרו לו קבר. ואילו הוא,⁴⁷ המבדיל בין ישראל לעמים, הוא לקבר ישראל לא יבוא חס ושלום (קורות בתינו, האש והעצים, עמ' נח).⁴⁸

הנושא הוא נושא תימטי: 35. ...אבל שמעו דבר פלא. כידוע פירושו של הרמ"א על הטור לא נדפס אלא קיצורו ופעמים אי אפשר להבין הכוונה, ואילו בשלימותו תועלת גדולה לעולם (הנדח, אלו ואלו, עמ' מז);⁴⁹ 36. אלא הוא כשנתמוטטו רגליו היה יושב וקובל, ואילו היא אינה קובלת ואינה מתאוננת (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' קצז);⁵⁰ 37. בעל לקט יושר כתב את ספרו כדי שידעו, כיצד היה רבו הגאון נוהג, כדי שילמדו הלכה למעשה, ואילו סיפורי החסידים נפשך מתפעלת מהם ולכך מתלהב ואין בידך לעשות כמעשיהם (אורח נטה ללון, עמ' 240);⁵¹ 38. אם לאביו הרי צריך לשלוח עשרה עשרים פרנק בבת אחת, ואילו על בלויקופף הוא מוציא קמעא קמעא... (תמול שלשום, עמ' 243);⁵² 39. ...שבאו להקביל את פני אחיהם ובניהם ובעליהם שחזרו מן המלחמה, ואילו וורנר פרנהיים... לא נמצא אדם שיבוא להקביל את פניו (פרנהיים, עד הנה, עמ' שכו).⁵³

הנושא חסר איזכור מיוחד (נושא כללי, נושא סתמי): 40. יש מחברינו שעלו לעבוד את האדמה והולכים בטל, ואילו יצחק אומן (תמול שלשום, עמ' 137);⁵⁴ 41. כל מי שרואה אותו מטפל בעשביו סבור שהוא מתקין לו סלט לאכילה, ואילו רכניץ שוכח מלאכול את לחמו מפני העשבים הללו (שבועת אמונים, עד הנה, עמ' ריט);⁵⁵ 42. בנוהג שבעולם אדם לוקח לו כרטיס נסיעה... ואילו הם נשתנו עליהם הסדרים (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' רלב).⁵⁶

מכלול העניינים כולו משמש במקום צירוף שמני נושאי: 43. ודאי שמעת על אנשי פתח תקוה הראשונים... ועל שאר כל אחינו המתיישבים שביהודה ושבגליל שבשפלה ושבשומרון... ואילו כאן שיסורי העמלים עדיין חדשים... אי אתה מסיח דעתך מצער עמלם (תמול שלשום, עמ' 170).⁵⁷

ה. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא בסוגלים הסמנטיים של הצירופים השמניים

אחד הצירופים השמניים הוא בעל הסוגל הסמנטי [+ האלוהות] והאחר [- האלוהות]: 44. שהבורא יתברך פעמים שמוציא מתחת ידו בריות כעורים ומכוערים ובעלי מומים ואילו האמן עושה הכל יפה (תמול שלשום, עמ' 464).⁵⁸

אחד הצירופים השמניים הוא [+ בעל רוח חיים] והאחר [- בעל רוח חיים]: 45. שבשדה קרב מרופש הוא הרם ברפש ובעפר והגוף פעמים אינו ניכר מחמת ריסוק איברים... ואילו הם⁵⁹ ניכרים במיתתם ככחיהם... (עד הנה, עמ' ק).⁶⁰

אחד הצירופים השמניים הוא [+ אדם] והאחר [- אדם]: 46. והם אין רואים שכל מה שפועל עברי משתכר חוזר לידיהם... ואילו מחמוד ואחמד נוטלים שכרם מן המושבה ומוציאים אותו בערי הערביים... (תמול ושלשום, עמ' 60).⁶¹

אחד הצירופים השמניים הוא [+ מוחש] והאחר [- מוחש]: 47. ...חכם מחכמי ירושלים... ביתו פשוט וכליו פשוטים ואילו חכמתו מרחיבה והולכת... (תהלה, עד הנה, עמ' קצ).⁶²

4. מבנה מסומן בעל כוונה אירונית⁶³

א. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא במבנה הרעיוני הפנימי

יש בו מובאה מהכתוב⁶⁴ — ראה לעיל דוגמה מס' 8 (אלו ואלו).

יש בו השוואה בדרגת היתרון בין שני איברי המבנה: ראה לעיל דוגמה מס' 1 (הכנסת כלה); וכבר אמר עליהם חכם אחד, שהם גרועים מבלעם הרשע, שבלעם ביקש מלוא ביתו כסף וזהב כדי לקלל את ישראל, אבל את הברכות נתן להם חנם, ואילו הם מבקשים שכר על הברכות ואת הקללות הם נותנים חנם (הכנסת כלה; עמ' מב);⁶⁵ וראה לעיל דוגמה מס' 8 (אלו ואלו); 49. ... ואמרת הגולם שברא המהר"ל מפרג יפה היה הימנו... שהרי עושה היה כל מה שפקדו עליו, ואילו זה ספק אם יבין מה שמצווים אותו לעשות... (עד הנה, עמ' עת);⁶⁶ 50. יתרה על אמה, שדרעזיל לא היה לה אלא גונדיל בלבד, ואילו גונדיל כמספר שנות נישואיה מספר ילדיה (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' קפב).⁶⁷

יש בו שלילת האיבר השני: 51. ... ובוודאי יש כאן עניין גדול וכוונה מיוחדת, ואילו מה העניין ומה הכוונה לא הבין (הכנסת כלה, עמ' תטז); וראה לעיל דוגמה מס' 4 (אלו ואלו); 52. אלא הרב יכולים לשמוע אמת מפיו בקריאת שמע לכל הפחות ואילו הם לעולם לא תשמע דבר אמת מפייהם (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' רכא);⁶⁸ 53. שמעתי שהוא מטפל ביתומיו של חנוך, ואילו על יתומותיו החיות אינו נותן דעתו (אורח נטה ללוק, עמ' 259);⁶⁹ 54. חברים היו לו ליצחק ואילו חברות לא היו לו (תמול שלשום, עמ' 125);⁷⁰ 55. רבי לוי בן גרשום אומר... שמשלים אלו בלבד תועלתם באלו העניינים, ואילו משליו של שלמה לא היה תועלתם לאלו הדברים (ותרב חכמת שלמה, עד הנה, עמ' רצט);⁷¹ 56. ... אדם מבקש לעשות מעשה טוב יצרו הרע מעכבו ואינו עושה, ואילו את שיחתו אינו מעכב (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' רה).⁷¹

ב. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא בתחום המלים המביעות את הניגוד

הסימון הכפול "...שאלו... ואילו..." — ראה לעיל דוגמות 1 (הכנסת כלה) ו-3 (ספר תכלית המעשים). האיבר השני של הניגוד מוצג על ידי "ואילו לגבי..." — ראה לעיל דוגמות 6 (תמול שלשום) ו-7 (ספר תכלית המעשים). האיבר השני מסתיים ב"לא שנינו" — ראה לעיל דוגמה 5 (הכנסת כלה).⁷²

ג. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא במימוש הצירופים השמניים המעומתים זה עם זה

אחד הצירופים השמניים מתממש במשפט ש-: 57. מה היה הירשל סבור, שבלומה ניזונת מן הכוכבים. כל דבר שבעולם היה מדמה, ואילו שבלומה צריכה לקורת גג ולמזונות לא עלה על דעתו (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' צח);⁷³ 58. יודע היה יצחק... שיש ענבים לבנים ושחורים, ואילו שאלו ואלו מתחלקים לכמה מינים, וכל מיץ יש לו שם, לא היה יודע (תמול שלשום, עמ' 80).⁷⁴

הצירוף השמני השני מתממש במשפט שאלה: 59. והרהר בדעתו... ובוודאי יש כאן עניין גדול וכוונה מיוחדת, ואילו מה העניין ומה הכוונה לא הבין (הכנסת כלה, עמ' תעז); 60. אחר כך אמר אל לבו, הרי הקדוש ברוך הוא הוציאנו ממצרים ונתן לנו את הפסח... ואילו היכן דבר זה כתוב לא שמע מעולם (מעשה עזריאל משה, אלו ואלו, עמ' שצ);⁷⁵ 61. זה אומר דברים בגו, וזה אומר צריכים ללמוד סתום מן המפורש. ואילו מה כאן מפורש לא פירש אדם

(תמול שלשום, עמ' 459);⁷⁶ 62. חבל על כל מלה שדיברתי אני, שהיה לי ליתן לך לספר, ואילו מה עשיתי אני לא פסקתי מלדבר (עד עולם, האש והעצים, עמ' שכה).⁷⁷

ד. הסטייה היא בתפקיד התחבירי (הנושאי) של הצירופים השמניים

הנושא הוא נושא פסיכולוגי במצב של בידוד בראש המשפט:

63. ...שדעתו של זה רחבה וחוטמו עבה למטה... ואילו נטע חוטמו עגול... ודעתו קצרה (הכנסת כלה, עמ' רמו); 64. מפני מה מזמורים של דוד שרים על הדוכן... ואילו אני כל עמלי משחק להם (כדויד חשבו להם כלי שיר, אלו ואלו, עמ' שעז); 65. לא כנושא המכתבים בימים שעברו, שהיה זקנו מעין דוגמא של פרנץ יוסף קיסר... ואילו נושא מכתבים זה חציו בן כפר וחציו עירוני... (אורח נטה ללון, עמ' 198);⁷⁸ 66. בית החבורה כל הנכנס לשם קרוי ציוני..., ואילו כאן רשאי אתה לפלפל כל צרכך בציונות ואי אתה קרוי ציוני (תמול שלשום, עמ' 8);⁷⁹ 67. רבי לוי בן גרשום אומר... שמשלים אלו בלבד תועלתם כאלו העניינים, ואילו שאר משליו של שלמה לא היה תועלתם לאלו הדברים (ותרב חכמת שלמה, עד הנה, עמ' רצט)

הנושא הוא נושא תימטי (נושא העניין) והוא מתממש בצירוף יחס או בתואר פועל:

68. ...והחסיד רבי יוסף אלקנה לא זכה להדפיס אלא פירושו של אביו על הגדה של פסח, ואילו שאר חיבוריו של אביו עדיין אתו בכתובים (הכנסת כלה, עמ' נב);⁸⁰ 69. בתורת אמירה אמירתה נאה ואילו למעשה כיצד יעשה ויטייל (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' רכז);⁸¹ 70. שמעתי שהוא מטפל ביתומו של חנוך, ואילו על יתומותיו החיות אינן נותן דעתו (אורח נטה ללון), עמ' 259);⁸² 71. בכל מקום שאתה פונה שם אתה מוצא זוגות וזוגות. ואילו את יצחק ואת סוניה אין אתה מוצא כאחד (תמול שלשום, עמ' 151);⁸³ 72. ...פעם אחת הביאו לפני בעל התניא ספר חדש בחסידות. נסתכל בו ואמר, אותיות אני רואה, ספר איני רואה. ואילו אני אותיותך לא ראיח, אבל ספרים שנדפסים באותיות שעשית כבר אני רואה (עד הנה, עמ' יט).⁸⁴

הנושא חסר איזכור מיוחד (נושא כללי, נושא סתמי): 73. ...וצריכים חכמה רבה שלא להגרר אחר הפה, ואילו הבדחנים פיהם מושל בהם ולא הם בפיהם (הכנסת כלה, עמ' שפז);⁸⁵ 74. בנוהג שבעולם את מי מברכים, את מי שמכירים, ואילו הוא הניח את כל הצדיקים שהכל מכירין אותם וציווה לברך את הצדיקים הנסתרים... (עינינו הרואות, אלו ואלו, עמ' תעט);⁸⁶ 75. ואם ללמוד כדאי ללמוד תורת הבוכהלטריה וכיוצא בה. ואילו הוא הרבה להם שירים ומשלות ופילוסופיה... (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' ע);⁸⁷ 76. אדם שקנה מניה ולקח שקל... נקרא חבר טוב... ואילו קנאבינהוט שכר להם לחבריו בית... (אורח נטה ללון, עמ' 304);⁸⁸ 77. דרכם של בני אדם לטייל בארץ, מיפו לכפר סבא... ואילו טשורניחובסקי חברנו הבליע בכפות רגליו את כל הארץ לארכה ולרובה (תמול שלשום, עמ' 111).

מכלול העניינים כולו משמש במקום צירוף שמני נושאי: 78. פעמים הרבה אחר כך אירעו שנפל ואילו מנוחה שכזו לא מצא בשום נפילה (פנים אחרות, על כפות המנעול, עמ' תטז);⁸⁹ 79. כשנפטר יצחק מאביו ומאחיו ומאחיותיו נשקוהו וכבו על צואריו, ואילו נשיקת חבר לא טעם עד לאותה שעה (תמול ושלשום, עמ' 94);⁹⁰ 80. אדם מבקש פת לאכול, כמה בדיקות בודק..., ואילו לגבי דיבור כל שעולה על הלב מוציאין מן הפה... (ספר תכלית המעשים, האש והעצים, עמ' רה).⁹¹

ה. הסטייה מהמבנה הבלתי מסומן היא בסוגלים הסמנטיים של הצירופים השמניים

אחד הצירופים השמניים הוא בעל הסוגל הסמנטי [+ האלוהות] והאחר [- האלוהות]: ראה לעיל דוגמה מס' 60 (אלו ואלו); 81. שבעים שנה נתן הקדוש ברוך הוא בידו ואילו

הוא לא מצא להתפלל בהן אפילו תפילה אחת כתיקנה (בני עירי, האש והעצים, עמ' רמז).⁹²

אחד הצירופים השמניים הוא [+ אדם] והאחר [- אדם]: 82. רואה את עצמו במחשבה יושב בקרון ושני הסוסים משכני ונרוצה מושכים אותו וטורחים עליו... ואילו הוא יושב לו כשר ואינו מראה להם פנים... (הכנסת כלה, עמ' רפח),⁹³ 83. ברטה שמחה על כל כף רוטב שגומעים ואילו עוף זה פניו זועפות (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' רסט),⁹⁴ 84. ...רשעי ישראל... כיוון ששומעים קול שופר מזדעזעים ומתחרדים ומתייראים, ואילו בלק חזר מאליו (תמול שלשום, עמ' 298).⁹⁵

אחד הצירופים השמניים הוא [+ זכר] והאחר [- זכר]: 85. כל אחת ואחת תמצא לה את זווגה, ואילו יקותיאל ישב בלא אשה ובלא בנים... (אורח נטה ללון, עמ' 333).⁹⁶ מאחר שבמבנה המסומן של "ואילור" של הניגוד נמצאו מקרים רבים שאין בהם קונוטציה אידיונית, לא נוכל לתאר את המבנה הזה כציינ האירוניה-דווקא בלשון עגנון. ואולם תוספת המשמעות של האמוציה ניכרת תמיד במבנה המסומן הזה: אם אין היא אירוניה, היא ביקורת קשה, היא צער, רחמים, או אמפטיה עם הדמות המתוארת. כלומר, לעולם יש במבנה המסומן של "ואילור" זה בלשונו של עגנון משמעות הלוואי של מעורבות רגשית. בפנינו אפוא מלת תיפקוד מתחום קשרי השיח שלא בוטלה משמעותו ההגיונית של העימות והניגוד בין חלקי המשפט או בין חלקי השיח השונים שהוא מופיע בהם, והפך בלשון היצירה הספרותית של ש"י עגנון לציין המעורבות הרגשית של המחבר בתוכן סיפוריו.

תפוצת "ואילור" של הניגוד בכלל יצירתו של עגנון

"ואילור" של הניגוד מצוי בכל תקופות יצירתו הספרותית של ש"י עגנון, אלא ששכיחותו היחסית שבהן אינה אחידה. בסטטיסטיקה של מופעי המבנה הזה לפי מספרי העמודים שבמהדורת תשי"ג אפשר להעלות את מגמות השינויים בשכיחות היחסית הן לפי תקופות פרסומן הראשון של היצירות⁹⁷ והן לפי מבחר מהיצירות לעצמן.⁹⁸

אם נקבע את שנת 1940 כשנת ההפרדה בין תקופות יצירתו של הסופר, ונשווה בין כלל יצירותיו שנתפרסמו לראשונה לפני שנה זו ובין כלל יצירותיו שזמן פרסומן הראשון היה לאחר שנה זו, נקבל את הנתונים האלה: בשנים 1906 — 1940 היחס המספרי בין עמודי הספרים ש"ואילור" של הניגוד מופיע בהם ובין העמודים שאין "ואילור" זה מופיע בהם הוא 3.09,⁹⁹ ובשנים 1941 — 1962¹⁰⁰ היחס הזה הוא 2.11.¹⁰¹ כלומר בשכיחותו היחסית של "ואילור" של הניגוד בכללותו חלה ירידה מתונה בין שתי תקופות יצירתו של עגנון, על-פי השוואת מספרי העמודים זה לזה.

היצירות לעצמן שמספר מופעי "ואילור" של הניגוד שבהן עולה על עשרה הן: הכנסת כלה, אורח נטה ללון, תמול שלשום, ספר תכלית המעשים. אפשר להעמידן בטבלה משווה זו:

שם היצירה	שנת פרסומה הראשון	מספר העמודים	מספר מופעי "ואילו"	היחס בין מספר מופעי "ואילו" למספר העמודים
הכנסת כלה	1931	470	12	2.5
אורח נטה ללון	1940	445	33	4.7
תמול שלשום	1946	607	63	10.3
ספר תכלית המעשים	¹⁰² 1962	96	13	13.5

כלומר, בבדיקת היחס המספרי בין מופעי "ואילו" למספר העמודים במבחר יצירותיו אלו של הסופר ניכרת עלייה הדרגתית במשך השנים. הסתירה בין תוצאות שתי הבדיקות השונות (בין השוואת העמודים שיש בהם "ואילו" לעמודים בלא "ואילו" זה לזה, לעומת ההשוואה בין מופעי "ואילו" למספרי העמודים עצמם) נובעת מאפשרות מספר מופעים בעמוד אחד. מהשוואות אלו אפשר ללמוד, שעגנון הפעיל את מבנה הניגוד של "ואילו" להבעת מעורבותו האישית של המחבר בדברים הנמסרים בסיפור, בכל תקופות יצירתו בלא הבדל מכריע ביניהן. אף לא נוכל להצביע על הבדלים בין התקופות או בין סוגי הסיפורת שביצירת עגנון לפי טיב האמוציות ש"ואילו" נועד לרמוז אליהן: אירוניה או רגשות מעורבות אחרים, כולם יחד מצויים בכל התקופות ובכל סוגי היצירה שלו. החידוש בדרך השימוש ב"ואילו" של הניגוד ובהפיכתו לכלי פיוטי ביצירתו, כולו של עגנון הוא.

הערות

- 1 כך מצאנו את הערכת התיאור הבלשני אצל Leo Spitzer, *Linguistics and Literary History* (Essays in Stylistics) פרנסטון, 1967 (1948), עמ' 11.
- 2 בקיץ תשמ"ו היו שמונת הכרכים של עגנון (על-פי מהדורת תשי"ג) כבר קלוטים במחשב של אוניברסיטת בר-אילן, ואפשר היה לקבל את הקונקורדנציה הדרושה לעיון. ההכנה לעיון זה נמצאה לנו בבדיקת מקורותיו של "ואילו" של הניגוד בלשון האמוראים, בשנת תשמ"ה בזמן שהייתי חבר נספח במכון ללימודים מתקדמים בירושלים. תוצאות אותם בירורים עומדות להתפרסם בקובץ המכון (באנגלית).
- 3 על טעם הפיוטיות שמצא שפיצר במלת הסיכה à cause de בכתיבתו של Charles-Louis Philippe ב־Bubu de Montparnasse ראה בספרו שנזכר לעיל (הערה 1), עמ' 11 ואילך.
- 4 אפשר לייחס לעגנון את הבנת המקומות האלה בגמרא בדרך האירוניה, כשם שמצויה הבנה כזאת אצל קוראים ולומדים מן השורה.
- 5 תרגומו: וזהו שאמר לו אותו מין לר' חנינא: אנחנו מעולים מכם.
- 6 מל"א יא, טז.
- 7 ההמשך: יואב וכל־ישראל עד־הברית כל־זכר באדום.
- 8 תרגומו: ואילו אנחנו, אתם מצויים אצלנו [זה] כמה שנים, ולא עשינו לכם דבר.
- 9 במשאל שנערך בין תלמידי הג'ויס קולג' בלונדון בחורף תשמ"ז לא הוכר כבעל מגמה אירונית המקום הזה: וטל מנלך דלא מיעצר (= וטל מניין לנו שאינו נעצר) דכתיב ויאמר אליהו התשבי מתושבי גלעד אל אחאב חי' ה' אלהי ישראל אשר עמדתי לפניו אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי (מל"א יז, א), וכתיב לך הוואה אל אחאב ואתנה מטר על פני האדמה (מל"א יח, א), ואילו טל לא קאמר ליה מאי טעמא דלא מיעצר (= ואילו "טל" לא אמר לו, מדוע? משום

- שטל אינו נעצר) (תענית ג ע"א). ויש מי שהיה דן גם במקום זה את העלאת המסקנה ממה שלא נאמר בכתוב כבעלת אירוניה. אני מודה לד"ר י' עץ-חיים על עזרתו בעריכת המשאל.
- 10 ראה להלן, בסמוך.
- 11 אפשר שמקופל במבנה כזה גם סימן מבני נוסף, כגון השוואה בדרגת היתרון.
- 12 עגנון מרבה בהצגת טיעון של שלילה באיבר הראשון, ראה בדוגמות 1 — 3.
- 13 מניית הדוגמות תהיה בסדר רצוף, כדי להקל על הרמיזות החוזרות אליהן.
- 14 שמ"ב כג, ב.
- 15 משנה תרומות יא, ג.
- 16 או בביטוי דומה לו.
- 17 זוהי הצורה הארמית, ואצל עגנון מופיע "לגבי".
- 18 תה' ג, א.
- 19 תה' ב, א.
- 20 הסמכת הטיעונים בשלמותם או בחלקם על מובאות מהמקרא אינה צריכה הדגמה מיוחדת, מאחר שהיא מצויה בחלק מהדוגמות שהובאו כבר לעיל.
- 21 השיחה מתנהלת בין הדמות הסיפורית לבין עצמה.
- 22 על-פי הדפוסים בלבד; אין בכתבי היד (מינכן, ותיקן) "ואילו".
- 23 על שמונת הכרכים נמנה גם הכרך *האש והעצים* שנתפרסם כקובץ לראשונה ב-1962. הקונקורדנציה שנתקבלה מהמחשב במכון ליהדות ולמחשב באוניברסיטת בר-אילן בתשמ"ו נרשמו 279 מופעים של צורת "ואילו", והוצאו מהם 81 מקרים שהם מלת התנאי הבטל. התפוצה המדויקת של "ואילו" של הניגוד כך היא: *הכנסת כלה* 12, *אלו ואלו* 19, *על כפות המנעול* 25, *אורח נטה ללון* 33, *תמול שלשום* 63, *סמוך ונראה* 4, *עד הנה* 15, *האש והעצים* 26, סך הכל 197. על השכיחות היחסית שלהם ראה להלן.
- 24 במקרה כזה הוא קשר של שיח (discourse link).
- 25 ויש סימני הבחנה נוספים בין המבנה המסומן למבנה הבלתי-מסומן, וראה בהמשך.
- 26 כגון: R. Jackendoff, *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, Cambridge, Mass., 1972, p. 56 ff.
- 27 R. Jakobson, "Linguistics and Poetics" in T.A. Seboek (ed.) *Style in Language*, Cambridge, Mass. 1960.
- 28 H.P. Grice, "Logic and Conversation", in P. Cole & J.L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 3 (Speech Acts)*, New-York-London, 1975, pp. 41—58.
- 29 ראה ע' עבאדי, *תחביר השיח של העברית החדשה*, הוצאת מאגנס, תשמ"ח; הנ"ל, "א ב ל בהשוואה ל א ל א — תיאור לוגי ופרגמטי", *לשוננו* נא (תשמ"ד), עמ' 95 — 109. וראה לאחרונה גם ג' ר' הארפרוד — ב' היזלי (תרגם וערך גב"ע צרפתי), *סמנטיקה, פרקי יסוד*, הוצאת דקל פרסומים אקדמיים, 1988 (עפ"י המפתח)..
- 30 דוגמות למבנים המסומנים לסוגיהם יובאו בהמשך, בדיון על חלוקתם הפנימית לסוגי משנה.
- 31 וראה האפשרויות לכך בהמשך.
- 32 והוסף לכך את הדוגמה מס' 13 (*אלו ואלו*), לעיל. הדוגמות ייבחרו מכל כרך מכרכי כל *כתבי של* תשי"ג, עד כמה שיש אפשרות לכך על-פי החומר שבידינו.
- 33 בכא בתרא יב ע"א.
- 34 נשמעת כאן הערכת מעמד החכמים בקביעת ההלכה והערכה כללית של דברי החכמה של תלמידי חכמים.
- 35 אמפטיה של המחבר הסמוי עם (גורלו של) חיים נכט ועם (אופיה של) בלומה.
- 36 המחבר הסמוי מביע את הערכתו לקנאבינהוט.
- 37 נשמעת הדאגה, המעורבות האישית של המחבר הסמוי בגורלו הטרגי של דוקטור גינת.
- 38 ביקורת גלויה על דרך עבודתו של מלמד דרדקי של חסידים.

- 39 אין דעת המחבר נוחה מצעירי שבוש ההוללים, מאידך יש בו אמפטיה עם הירשל.
- 40 אפשר לשמוע ביקורת מתוך כעס על דברי הרהב להצדקת הירידה מהארץ.
- 41 מובעת סלידה ממעשי הנידויים שנהגו בארץ ישראל בעבר, ומכלל הדברים נשמע חוסר נחת מיחסי החברה הבלתי תקינים שביישוב הישן.
- 42 המחבר הסמוי מתייחס כהערכה אל בעל החזון.
- 43 אמפטיה עם הדמות הנתונה בצרה.
- 44 אמפטיה עם דניאל ב"ח שגופו נפגע במלחמה.
- 45 הבנה לרוחו של האומן הסובל חרפת רעב.
- 46 מעורבותו האישית של המחבר הסמוי נשמעת ממשפט "ואילו" זה.
- 47 אחיו הקטן של זקנו של המספר, שנעלם.
- 48 התרסה על גורלו של ילד יהודי קטן שנעלם ואפילו לקבר לא הובא.
- 49 חשיבות יתרה מייחס המחבר הסמוי לחיבור הנזכר.
- 50 נשמע כאן צער על גורלם של חיים נאכט ושל בתו בלומה.
- 51 ביקורת על היוהרה שבהשוואת סיפורי החסידים לסיפורים על גדולי התורה.
- 52 המחבר מבין לשיקוליו של יצחק קומר על הוצאת כספים לעזרה.
- 53 אמפטיה עם הגיבור שאין איש מקבל את פניו כשהוא חוזר מן המלחמה.
- 54 נראה שהמחבר מזדהה עם יצחק.
- 55 הערכה לדוקטור רכניץ המתמסר למחקרו.
- 56 השתתפות בחרדת הנוסעים שהורדו מהרכבת.
- 57 נשמעת מעורבותו האישית של המחבר הסמוי בגורל העמלים שיצחק מהרהר בהם.
- 58 הערכת האמנות נשמעת ממשפט "ואילו" זה.
- 59 עגלים וחזירים וארנבות ועופות.
- 60 דעה פוליטית נשמעת כאן נגד המלחמות.
- 61 אין דעת המחבר נוחה ממצב הפועל העברי בתקופה המתוארת.
- 62 המחבר הסמוי מעריך את חכמי ירושלים.
- 63 יצוין במידת האפשר, במה האירוניה (לדעת כותב דברים אלו). המיון בסעיף זה ובסעיף הקודם התרחב מחמת אפשרויות הסטייה המגוונות מהמבנה הבלתי מסומן.
- 64 לא מצאנו דוגמה נוספת לסטייה מסוג זה.
- 65 פרטי האירוניה הם: השוואה בין דמות מציאותית לדמות מהמקרא, ושינוי מחוכם בין יעדי הכרכות והקללות שבהשוואה (וזוהת בין מקבליהן כאן ושוני ביניהם כאן).
- 66 ההשוואה בין דמות שבמציאות ובין דמות שבאגדה נשמעת כאירוניה.
- 67 כל יתרונה של הבת על אמה הוא כפרייתה היתרה.
- 68 לעג על הדמויות שבסיפור (על הפריצים ועל הרב כאחד).
- 69 האירוניה היא בביטוי "יתומותיו החיות", שהרי לא על חיותן של היתומות רוצה המחבר להעיד, אלא על של אחד מהוריהן; בדומה לביטוי "אלמנה חיה", כשהכוונה בו לבעל שלא הוכח מותו. והשוואה את הביטוי כלשון המקרא: "...אלמנות חיות (שמ"ב כ, ג).
- 70 אירוניה על חינוך הנוער בעיירה היהודית בגולה.
- 71 אירוניה על הפיכת שיחת החסידים לערך.
- 72 כוונת האירוניה כדוגמות אלה הייתה כך: 1. על ערכוב עולם המציאות בעולם האגדה; 3. על התנשאות רבני הונגריה על הקהל; 6. על חולשת אופיו של יצחק קומר; 7. על קלות הראש שבייבו השיחה; 5. על גיבוב דברים אנאכרוניסטיים בנוסח מדרשי-כביכול.
- 73 אירוניה על חוסר בגרותו של הירשל; וראה גם סיפור פשוט, עמ' רס (על הרהורי פייבל סגן המשרתים).
- 74 אירוניה על תמימותו של יצחק קומר.
- 75 האירוניה בשתי הדוגמות האחרונות היא על עולם המחשבות של עם הארץ.

- 76 לעג על דעתנותם של אנשי יפו. ובמקומות נוספים ב *תמול שלשום*: עמ' 470 (2x), 447.
- 77 אירוניה על דברנותו של עזיאל עמוזא.
- 78 לעג על החשיבות היתרה שנטלו לעצמם גושאי המשרות הציבוריות בעיירה.
- 79 אירוניה על יחסם של בני העיירה בגולה לציונות.
- 80 "עדיין אתו בכתובים" רומז באירוניה דקה על יומרתו של בן המדפיס את כתיב אביו ומתכבד בירושתו הרוחנית (שהרי "אתו בכתובים" משתמע כאילו הוא עצמו מחברם של הכתבים ההם).
- 81 תגובתו האירונית של המחבר הסמוי על אולת ידו של הירשל.
- 82 העימות הוא בין "ביתומיו..." ובין "על יתומותיו", ונשמעת כאן אירוניה על התנהגותו של המאזכר.
- 83 המחבר הסמוי לועג על דבקותו של יצחק בסוניה.
- 84 מעומתים כאן הצירופים "לפני בעל התניא" (צירוף יחס) ו"אני". נעימת הלעג היא על מחברי הספרים.
- 85 האירוניה גלויה כאן.
- 86 האירוניה מכוונת לפולחן האישי של הצדיקים. אף לשון ה"מי שברך" (ציווה לברך...) רומזת לכך.
- 87 המחבר הסמוי מביע את דעתו באירוניה על תורת החיים של בעלי הבתים בעיירה.
- 88 לעג על הציונים ועל דרכי התארגנותם.
- 89 באירוניה נאמר שאפשר למצוא מנוחה בנפילה.
- 90 אירוניה על הפוריטניות של חינוך הנוער היהודי בעיירה.
- 91 לעג על השיחה הבטלה. יש בדוגמה אחרונה זו סימנים נוספים לכוונת האירוניה: נושא כללי בפתחת האיבר הראשון (ואין הוא הצירוף השמני הנושאי שבעימות כאן), פתיחת האיבר השני ב"ואילו לגבי...".
- 92 המחבר הסמוי מתאר באירוניה את תמימותו של השוחט.
- 93 אירוניה על הרהורי ר' יודל.
- 94 המחבר הסמוי מתייחס בלעג אל דבקותה של ברטה צימליך בפולחן המטבח שלה.
- 95 אירוניה על הקיצוניות הדתית ("מתחרדים ומתייראים" = 'נעשים חרדים ויראי שמים' או 'מתחזים כחרדים וכיראי שמים').
- 96 לעג על אולת ידו של יקותיאל.
- 97 זמני פרסום היצירות מתבססים על אוספי הנתונים שבקובץ בעריכת הלל ברזל, *שמואל יוסף עגנון מכחר מאמרים על יצירתו*, תל-אביב, 1982.
- 98 המבחר הוא על פי מספר מופעי המבנה העולים על עשרה.
- 99 890 עמודים עם "ואילו", כנגד 288 בלא "ואילו". העמודים שהמבנה מצוי בהם יותר מפעם אחת נמנו פעם אחת בלבד. מכאן ההבדל במספר המופעים בין המנייה כאן ובין המנייה להלן.
- 100 שנת פרסום *האש והעצים*.
- 101 1722 עמודים עם "ואילו" של הניגוד, כנגד 815 בלעדיו. מניית מספרי העמודים היא על-פי פרסומן הראשון של היצירות.
- 102 חלקים ממנו נתפרסמו לפני נתינתו בקובץ *האש והעצים*, בגיליונות עיתון *הארץ*.

ביבליוגרפיה נבחרת

- בר-אדון, אהרן, *ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית*, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ח.
- ברזל, הלל, *שמואל יוסף עגנון, מכחר מאמרים על יצירתו*, עם עובד, תל-אביב 1982.
- הרפורד, ג' ר' — ב' היזל (תירגם וערך גב"ע צרפתי), *סמנטיקה, פרקי יסוד*, דקל, 1988.
- וייס, הלל, *קול הנשמה* (חקר "הדום וכסא" ספר דברי הימים לש"י עגנון) בר-אילן, תשמ"ה.

- לעגנון שי, דברים על הסופר וספריו, ירושלים, תשי"ט.
עבאדי, עדינה, תחביר השיח של העברית החדשה, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשמ"ח.
צרפתי, גב"ע — ראה הרפורד וכו'.
קדרי, מנחם צבי, ש"י עגנון רב סגנון, בר-אילן, 1980.
קורצווייל, ברוך, מסות על סיפורי ש"י עגנון, שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ג.
— — — (עורך), יוכל שי, מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון, בר-אילן, תשי"ח.
שקד, גרשון, אמנות הסיפור של עגנון, ספריית פועלים מרחביה ותל-אביב, 1976.

Cole, P. — J.L., Morgan (eds.) *Syntax and Semantics* 3, New-York-London, 1975.

Jackendoff, R., *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, Cambridge Mass., 1972.

Jakobson R., "Linguistics and Poetics", in T.A. Seboek (ed.), *Style in Language*, Cambr. Mass., 1960.

Spitzer, L., *Linguistics and Literary History (Essays in Stylistics)*. Princeton, 1967 (1948).